

Kamila Ubbiniyazova – QMU, Qaraqalpaq tili qánigeligi magistranti

G.Allamberganova – QMU, Qaraqalpaq til bilimi kafedrası docent

Qaraqalpaq til biliminde folklorlıq shıǵarmalardıń tilin izertlew áhmiyetli hám zárúrli wazıypalardan bolıp esaplanadı. Sol terme-tolǵawlardı lingvistikalıq jaqtan úyreniliwdi talap etetuǵın máselelerdiń biri. Tolǵawlar-belgili bir tariyxıy waqıyalardı estetikalıq usılda sáwlelendiretuǵın janr. Onda kóbinese ata-babalarımızdıń basınan ótken ayanıshlı, muńlı, qayǵılı jaǵdaylar sóz etilgen.

Termeler-qaraqalpaq xalıq poeziyasınıń eski túrleriniń biri. Ádette, toy-merekelerde, kópshilik jıynalǵan orınlarda, belgili bir dástanlardı baslawdan aldın atqarılgan. Termelerdi óz aldına járiyalaw máselesine itibar qaratılmay kiyatır, sebebi ol tolǵawlar menen qatar baspaǵa tayarlanıp kelgen. Izertlewshi T.Niyetullaevtiń “Qaraqalpaq termeleri”, K.Mambetov Qaraqalpaq tolǵawları” (1995) [1] miynetlerinde jarıq kórgen.

Frazeologizmler-qaraqalpaq tiliniń bay tariyxınıń jemisi. Onı tereńnen hár tárepleme izertlewde E.Berdimuratov [2], B.Yusupova [3], J.Eshbaev [4] úlken úles qosqan bolsa, onıń bir toparı bolǵan somatikalıq frazeologizmler boyınsha J.Eshbaev, T.Jumamuratov [5], G.Allamberganova [6] miynetlerinde sóz etilgen. Ózbek til biliminiń wákilleri bolǵan N.Mahmudov hám Yo.Odilovlardıń pikirinshe “Frazeologiyalıq sóz dizbekleriniń úlken bir bólegin somatikalıq frazeologizmler quraydı. Izertlewlerde kórsetilgenindey, somatikalıq frazeologizmler anaw yaki minaw dene múshe aǵzaları tiykarında júzege kelgen iboralardur”-dep kórsetip ótken. [7.115]

Biz de bul maqalamızda “Qaraqalpaq folklorı”nda berilgen termelerdiń quramındaǵı somatikalıq frazeologizmlerdi kórip shıǵıwdı wazıypa etip qoyǵanbız.

“Bas” komponentli somatikalıq frazeologizmler. Bunda basınan dáwranı tayıw-baxıtsızlıqqa ushıraw, burınǵı jaqsı halınan ayrılıp qalıw, kambaǵallasıw mánisin beretuǵın frazeologizmnıń [4.56] hárqıylı formada qollanılganın kóremiz. Mısalı: *Basınan dáwlet tayǵanda, Tezek terer kúni bar [8.186], Xan jılamay náylesin, Basınan dáwlet ketken soń [8.187], Xalıq awzında bolar dástan, Dáwlet taysa qádir bastan*

[8.190]. Bul frazeologizmler kontekstte stillik talaplarğa baylanıslı hártúrli formada qollanılganı menen barlıgı bir mániste jumsalğan.

Basqa túsiw-qıynalıw, azap-aqıret kóriw, awır qıyınshılıqlardı bastan keshiriw mánisin bildiretuğın [4.53] frazeologizmler qaraqalpaq xalıq termelerinde ónimli qollanılgan bolıp forması jağınan ózgergen biraq mazmunı saqlanğan halda qollanılgan. Mısalı: *Jaqsı menen dos bolsań, Basıńa kúnler tuwğanda, Dostım dep jılap barganda* [8.20], *Jaman menen dos bolsań, Basıńa sawda túskende, Dostım dep jılap barganda* [8.20], *El qádirin kim biler; Basına isler túspe* [8.214], *Basıńa qıyın is tússe, Súyew bolar atalas* [8.235], *Er basına is tússe, Seksewil túbi úy bolar.*[8.338].

Balań elge bas bolsa, Tórt túligin say bolar. [8.195], *Posqansha bes miń xalıqqa, Bay menen biyler bas bolıp* [8.243], *Kúshim menen boldım dep, Menmenlik jeter basına* [8.231] bul mısallarda bolsa bas bolıw, bassılıq etiw hám joq etiw, óz-ózin òlimge ákeliw mánili frazeologizmler qollanılgan. Bunnan kóriwimizge boladı barlıq mısallarda “bas” komponenti menen baylanıslı turaqlı sóz dizbegi jumsalğan bolsa da, mánileri bir-birinen parq qıladı.

“Qulaq” komponentli somatikalıq frazeologizmler. Bul túrdegi frazeologizmler qaraqalpaq xalıq termelerinde jiyi ushırasatuğının kóremiz. Olardıń mánisi “qulaq salıw-tıńlaw” menen baylanıslı bolıp keledi. Mısalı: *Biz sóyleyik sizlerge, Keńesinđi keri sal, Qulağınđı keri sal* [8.191], *Arjağında diywaldıń, Tıńlawshı qulaq salmasın* [8.234], *Bir násiyat aytayın, Qulağın salıńlar bul gápke* [8.217], *Dilwarlıqtan ne payda, Qulaq salıp tıńlawğa, Atalıq sózi bolmasa* [8.227], *Jiziya berip jalınsa, Sózine qulaq salmadı* [8.242]. Bul mısallarda bir frazeologizmiń ózi qosımtalar qosılıwı, arağa sóz salıp keliwi, bolımsız formada keliwi hám óz mánisi menen birgelikte sinonimlik qatardı dúzip te qollanılgan.

“Kóz” komponentli somatikalıq frazeologizmler. Somatikalıq frazeologizmlerdiń ishinde eń ónimli qollanılatuğın “kóz” sózi menen baylanıslı bolıp keledi. Bunı tómendegi mısallardan kóriwimizge boladı. *Heshkim kózge ilmese, Ağalıqtan payda joq* [8.200], *Kóz tigersen jáwteńlep, Aqlıq penen shawlıqqa* [8.209], *Ermen deseń dushpanğa eki sózdi jumbağıl* [8.220], *Eki kózi tórt bolıp, Piyada qalsa shul yaman* [8. 225]. Bulardıń hámmesi kóz sózi menen baylanıslı bolğanı menen olar, mensinbew, kútiw sıyaqlı túrli mánilerdi ańlatıw ushın qollanılgan.

“Júrek” komponentli somatikalıq frazeologizmler. *Qoyan júrek qorqaqtı, Onı batır dep bolmas.*[8.204], *Júrekleri jarılıp, Qatın bala shuwladı.* [8.242], *Solay etip, doslarım, Júreklerin jalğadı* [8.244]. Qaraqalpaq xalıq terme-tolğawlarında qollanılgan

bul frazeologizmler qorqaq, qorqıw, azıraq awqatlanıw sıyaqlı túrli mánilerdi bildirip ayılajaq oy-pikirdi tásirli hám ótkir etip jetkerip beriw ushın xızmet etken.

“Qol” komponentli somatikalıq frazeologizmler. *Qısılsaq qolın berer dep, Ayran-shalap berer dep. [8.188], Birewge-birew qol berip, Táwıraq dárman boladı. [8.244]* Bulda járdem beriw mánisindegi frazeologizm qollanılğan bolıp, mánisi bir bolsa da qosımta arqalı ózgerip jumsalğan.

“Ish” komponentli somatikalıq frazeologizmler. Ishime ot jalın túsip baradı, basqağa kóz salıp júrmeken yarım. [9.283], Jamanğa is tapsırsañ, pitkenshe ishiñ kúyedi. [8. 186] Bul mısallarda qıynalıw,

“Mañlay” komponentli somatikalıq frazeologizmler. *Jeter-jetpes maqtanda, Mañlayınıñ ashılmas, Tórt barmaqta sorı bar. [8.186],* Bul mısalda “Mañlayı jeti qarıs ashılıw [4.121] áwmetli, baxıtlı mánilerin bildiretuğın frazeologizm bolımsız formada hám stillik talaplarğa baylanıslı ózgergen halda qollanılğan. *At shapqanıw Tazqaranıñ dalası, Shashbaw joytqan mañlayınıñ qarası. [9.330].* Bunda mañlay sózi awıspalı mánide qollanılğan bolıp baxıtsızlıq mánisin arttırıp kórsetiw ushın qara sózi menen qosa dizbeklesip kelgen.

Bunnan basqa da, *Tirilikti oyladı, Mártlikke bel bayladı [8.244], Alğanıñ tiliñ almasa, Qosshılıqtan payda joq. [8.201]* sıyaqlı qatarlarda somatikalıq frazeologizmlerdi ushıratamız. Olar til, mañlay, bel sózleri menen baylanıslı halda qollanılğan.

Juwmaqlap aytatuğın bolsaq, adamnıñ dene múshelerine baylanıslı frazeologizmler folklorlıq shıǵarmalar tilinde ónimli jumsalğan. Bul frazeologizmler bir sözge baylansa da hár túrli mánilerdi ańlatıp keliwi qaraqalpaq tili sızlik quramınıñ oǵada bay ekenligin bildiredi. Olar tekst quramında ayılajaq oy pikirdi kórkem, ótkir hám tásirli jetkerip beriwde áhmiyetli orın tutadı.

Paydalanılğan ádebiyatlar

1. Мамбетов К. Каракалпак толғаулары. Билим, 1995.
2. Бердимуратов Е. Хазиргиқ каракалпак или. Лексикология. -Нөкис: Билим, 1994
3. Yusupova B. Qaraqalpaq tilinin' frazeologiyası. -Toshkent: Tafakkur qanoti, 2014.
4. Ешбаев Ж. Каракалпак тилинин қысқаша фразеологиялық сөзлиги. -Нөкис, 1985 тayar
5. Жумамуратов Т. Т. Оуыушылар ушын русша-каракалпакша фразеологиялық созлик. -Ноқис: каракалпакстан, 1985

6. Allambergenova G. I. Yusupov shıǵarmalarında frazeologizmlerdiń stillik qollanılıwı. -Nókis: Ilimpaz, 2024.
7. Махмудов Н., Одилов Ё.Сўз маъно тараккиётида зиддият. Узбек тили энантиосемия сузларнинг изохли лўғати. –Тошкент, 2014.
8. Каракалпак фольклоры. 92-93-том. -Нөкис, 2015.
9. Каракалпак фольклоры көп томлык. V том. -Нөкис: Каракалпакстан, 1980